

संस्कृत-विभागः

मानविकी एवं सामाजिक-विज्ञान सङ्कायः

हरियाणाकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः, महेन्द्रगढम्, हरियाणा

संस्कृत विभाग की स्थापना शैक्षणिक सत्र 2019-20 से मानविकी एवं सामाजिक विज्ञान संकाय के तत्त्वावधान में की गई है। सत्र 2022-23 से विद्यावारिधि पाठ्यक्रम आरम्भ हुआ है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति – 2020 किसी भी भाषा को उसी भाषा के माध्यम से पढाने व बहु-विषयक शोध पर केंद्रित है, यह उच्च शिक्षा और अनुसंधान में समग्र विकास और तकनीकी साक्षरता को बढ़ावा देने हेतु प्रेरित करती है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति - 2020 के अनुसार विद्यावारिधि पाठ्यक्रम के उद्देश्य :

1. नावाचार परक शोध व अनुसंधान पर बल ।
2. बहुविषयक अनुसंधान (multidisciplinary research) को बढ़ावा देना जिससे कि प्रासंगिक अन्तर्वैषयिक शोध के क्षेत्रों जैसे - गणित, खगोल विज्ञान, दर्शन, भाषाविज्ञान, नाट्यशास्त्र, वास्तुकला, धातु विज्ञान, योग, भाषा-प्रौद्योगिकी पर शोध व अनुसंधान हो ।
3. मूल्य परक शोध को बढ़ावा देना ।
4. संस्कृत वाङ्मय में निहित सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, पर्यावरणीय, दार्शनिक, आचारमीमांसीय पक्ष का वर्तमान संदर्भ में प्रासंगिकता बताना ।

विद्यावारिधि पाठ्यक्रम प्रारूप :

1. विद्यावारिधि सत्रार्द्ध पाठ्यक्रम में विद्यार्थी को अनुसन्धानपद्धति: एवं शोधप्रकाशनाचारश्च पत्र अनिवार्य रूप से पढना है एवं ऐच्छिक पाठ्यविषयों (Elective papers) में से कोई एक पत्र पढना अनिवार्य है ।
2. संस्कृत भाषा से सम्बन्धित शोध-विषयों के संदर्भ में विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध केवल संस्कृत भाषा में निष्पादित किया जाना अनिवार्य है क्योंकि नई शिक्षा नीति – 2020 संस्कृत भाषा माध्यम से ही बहुविषयक/ अन्तर्वैषयिक (multidisciplinary) शोध करने को प्रेरित करती है । जबकि बहुभाषिक (संस्कृतेतर भाषा से सम्बद्ध) विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध माध्यम के लिए शोध छात्रों को विभागाध्यक्ष, विभागीय शोध-समिति व सक्षम प्राधिकारी से पूर्व स्वीकृति लेना अनिवार्य रहेगा ।

विद्यावारिधि (पीएच. डी.) सत्रार्द्ध पाठ्यक्रम:

List of CORE Papers			
कूटसङ्ख्या	पाठ्यशीर्षकम्	पाठ्यविषयाः	क्रेडिट
SHSS SKT 01 C 4105	अनुसन्धानपद्धतिः	<ul style="list-style-type: none"> • अनुसन्धानस्य स्वरूपं सीमा च • संस्कृतवाङ्मये अनुसन्धानस्य सीमा • अनुसन्धानस्य प्रकाराः विषयचयनम् संक्षिप्तिका च • अनुसन्धानविषयचयने मूलसिद्धान्ताः • सामग्रीसङ्कलनं तत्स्रोतांसि तत्पद्धतयश्च • सामग्रीसङ्कलन पद्धतयः • शोधप्रबन्धनिर्माणं मूलसिद्धान्ताः शोधप्रबन्धन प्रस्तुतिश्च • शोधप्रबन्धस्वरूपम्, शोधप्रबन्धनिर्माणम् इत्यादयः ।	5
SHSS SKT 02 C 2002	शोधप्रकाशनाचारश्च		2
List of Elective Papers			
SHSS SKT 01 E 4015	हस्तलेखशास्त्रम्	<ul style="list-style-type: none"> • मातृका-लेखन-लेखनोपयुक्तानि वस्तूनि • मातृकासु लेखनविधिः लेखकश्च	5

		<ul style="list-style-type: none"> • लिप्यभ्यासः पाण्डुलिपिसंरक्षणञ्च • ग्रन्थसूची, मातृकागाराणि, राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशनम् पत्रिकाश्च • विशिष्टाः हस्तप्रतिकृतयः तासां परिचयश्च 	
SHSS SKT 02 E 4105	भारतीयज्ञानपरंपरा	<ul style="list-style-type: none"> • वैदिकवाङ्मये पुराणेतिहासे च शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च • भारतीयदर्शनशास्त्रे धर्मशास्त्रे च शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च • संस्कृतकाव्यशास्त्रे संस्कृतसाहित्ये च शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च • संस्कृतव्याकरणशास्त्रे भाषाविज्ञाने च शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च 	5
SHSS SKT 03 E 4015	संगणकीयसंस्कृतम्	<ul style="list-style-type: none"> • संगणकीयभाषाविज्ञानस्य क्षेत्रे शोधकार्याणां परिचयः • संगणकीयसंस्कृतस्य विषये शोधक्षेत्राणि • संस्कृतसंगणकसम्बन्धारित शोधविषयानि • संगणकीयसंस्कृत क्षेत्रे नवाचारपरकशोधविषयानि • संस्कृतार्थ संगणकम् इत्याधारित शोधविषयानि कार्याणि वा • संस्कृतार्थ संगणकीय-उपकरणानि निर्माणम् • संस्कृतभाषा-पाठ-संरक्षणम् डिजिटल-अधिगमनञ्च आधारितशोधकार्यस्य प्रासङ्गिकत्वम् 	5

“शोधप्रकाशनाचारश्च” पत्र (कूटसङ्ख्या SHSS SKT 02 C 2002) विश्वविद्यालय पुस्तकालय विभाग द्वारा पढाया जाएगा एवं पाठ्यक्रम प्रदान किया जाएगा ।

प्रथम पत्रम् : अनुसन्धानपद्धतिः / Research methodology

Course Code : SHSS SKT 01 C 4105

L	T	P	Credits
4	1	0	5

घटकम् – I अनुसन्धानस्य स्वरूपं सीमा च

- अनुसन्धानशब्दस्य निर्वचनम् ।
- समालोचनं, परिशीलनं, अध्ययनं इत्यादि पदानां पदेन सम्बन्ध विवेचनम् ।
- आधुनिकविदुषां मतेन कोशानामाधारेण प्रयोगपरिशीलनेन च अनुसन्धानपदस्य कानिचन निर्वचनानि ।

संस्कृतवाङ्मये अनुसन्धानस्य सीमा

- वैदिकलौकिकदर्शन-वाङ्मयम्
- ग्रन्थानां समीक्षात्मकं अध्ययनम्
- मातृका सम्पादनम्, पाठसमीक्षात्मकं अध्ययनम् (महाभारतस्य आलोचनात्मक संस्कारणान्याश्रित्य)
- अनुसन्धानस्य नूतनक्षेत्राणि
- संस्कृतविदुषां व्यक्तित्वम्

घटकम् – II अनुसन्धानस्य प्रकाराः विषयचयनम् संक्षिप्तिका च

- (i) विमर्शात्मकमध्ययनम् (ii) तुलनात्मकमध्ययनम्
- (iii) विशिष्टमध्ययनम् (iv) मातृकासम्पादनम्
- (v) विश्लेषणात्मकमध्ययनम् (vi) अन्तःशास्त्रीयम्
- (vii) सर्वेक्षणम् (viii) स्वतन्त्रशोधविषयः

अनुसन्धानविषयचयने मूलसिद्धान्ताः

(i) अभिरुचि (ii) योग्यता (iii) विषयप्रधान्यम् (iv) सामग्री समुपलब्धिः

संक्षिप्तकायां शीर्षकानिर्माणे अवधेयांशाः

(i) स्पष्टम् (ii) अनुसंधेयत्वम् (iii) शोधप्रबन्धरूपरेखा

(iv) विमर्शात्मकशोधप्रबन्धस्य, मातृकाधारितशोधप्रबन्धस्य च प्रस्तावे मूलबिन्दवः ।

घटकम् – III सामग्रीसङ्कलनं तत्स्रोतांसि तत्पद्धतयश्च

- प्राथमिकस्रोतांसि - मूलग्रन्थाः, व्याख्याः, पुरातत्त्वाधारः, शिलाशासनानि, शासकीयानि, अभिलेखनानि च ।
- आनुषङ्गिकस्रोतांसि – साहित्येतिहासः, ग्रन्थसूची, शोधपत्रिकाः, कोशाः, लेखनानि च ।
- आधुनिकोपकरणानि - अन्तर्जालम्, जालस्थानि, ई- शोधपत्रिकाः, ई-कोशाः ।
- विषयविशेषज्ञैः सहसम्पर्क – मौखिकस्रोतांसि, व्याख्यानि च ।
- ग्रन्थालयः – ग्रन्थालयप्राप्यप्रयोजनानि, सामग्रयन्वेषण प्रकारश्च ।
- सामग्रीसङ्कलन पद्धतयः प्रश्नावलिपद्धतिः, साक्षात्कारपद्धतिः, सूचीनिर्माणपद्धतिः इत्यादयः ।

पाण्डुलिपि अन्वेषणं संरक्षणम् च

- मातृकासंरक्षणम् – संरक्षणस्य आवश्यकता – मातृकाविनाशने कारणानि ।
- मातृकासङ्ग्रहणम् – भारते विद्यमानाः प्रसिद्धमातृकाग्रन्थालयाः विदेशे विद्यमानः मातृकाग्रन्थालयाः तथा तेषां अध्ययनम् ।
- विविधामातृकागाराणां ग्रन्थसूचयः मातृकागाराणि च ।
- मातृकासङ्ग्रहणस्येतिहासः तत्र विदूषां संस्थानां च योगदानम् ।

घटकम् - IV

- शोधप्रबन्धनिर्माणं मूलसिद्धान्ताः शोधप्रबन्धन प्रस्तुतिश्च ।
- शोधप्रबन्धस्वरूपम्, उद्देश्यम्, निर्माणक्रमः, भाषा, लेखरीतिः ।

- शोधप्रबन्धनिर्माणम्, तत्प्रतिवेदनम्, अंतिमशोधसंक्षिप्तिका निर्माणं च ।
- कार्यवसरे ग्रन्थसूची निर्माणम् ।
- टिप्पणिनिर्माणक्रमः ।
- शोधप्रबन्धरूपरेखानुगमयः ।
- उद्धरणनियमाः ।

घटकम् – V

सूचना-प्रौद्योगिकी प्रदत्तं उपकरणानि तकनीकी च

- संस्कृतशोधसम्बन्धि संगणकीय उपकरणानां परिचयं उपयोगं च (Introduction and application of various Computational tools in Sanskrit Research).
- वेब-अन्वेषण तकनीकः मुख्य-अन्वेषण तन्त्रस्य च परिचयं (Web search techniques and introduction of main search engine).
- संपादक-उपकरणानि (Editing Tools).
- लिप्यन्तरणम् (IAST Transliteration).

अनुशंसितग्रन्थाः

1. आचार्य सत्यनारायण, *संस्कृतशोधप्रविधिः*, पुरी, 2005.
2. डॉ. नगेन्द्र, *अनुसंधानस्य प्रविधिप्रक्रिया*, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानमनवदेहली ।
3. त्रिपाठी, भगीरथप्रसादः, *अनुसंधानपद्धतिः*, सम्पूर्णानन्दग्रन्थमाला, वाराणसी, 1969.
4. त्रिपाठी, रुद्रदेव, *अन्वेषणविशेषाङ्कः*, लालबहादुरशास्त्रीकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली, 1976.
5. डॉ. कृष्णलाल, *संस्कृतशोध - वैदिक अध्ययन*, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली ।
6. डॉ. देवीदास यशवन्त इंगठे, *अनुसंधान प्रक्रिया एवं रूपरेखा*, अमन प्रकाशन, कानपुर ।
7. म. म. डॉ. वागीश शास्त्री, *अनुसंधान-सम्पादन-प्रविधि*, वाग्योग चेतनाप्रकाशनम्, वाराणसी ।
8. दीपिका भारद्वाज, *आधुनिक शोध प्रणाली*, रितु पब्लिकेशन्स, जयपुर ।
9. डॉ. कृष्णलाल, *वैदिक-शोध प्रविधि*, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली ।

10. हरीश कुमार शास्त्री, *शोध प्रविधि*, कौलाश पुस्तक सदन, भोपाल ।
11. डॉ. अभिराज राजेन्द्र मिश्र, *शोधप्रविधि एवं पाण्डुलिपि विज्ञान*, अक्षयवट प्रकाशन, इलाहाबाद ।
12. प्रो. प्रभुनाथ द्विवेदी, *संस्कृत-शोध प्रविधि*, शारदा संस्कृत संस्थान, वाराणसी ।
13. विनय मोहन शर्मा, *शोध प्रविधि*, National Publishing House, 2018.
14. S. S. Murti, *Methodology in Indian Research*, Bharatiya Book Corporation, 2018.
15. Keshavachandra Das, *Elements of Research Methodology in Sanskrit*, Chaukhambha Sanskrit Sansthan, 1992.
16. Dr. Rabindra Kumar Panda, *Research in Indology a New Perspective*, Bharatiya Kala Prakashan, Delhi.

*****

द्वितीय पत्रम् – शोधप्रकाशनाचारश्च

Course Code : SHSS SKT 02 C 2002

L	T	P	Credits
2	0	0	2

“शोधप्रकाशनाचारश्च” पत्र विश्वविद्यालय पुस्तकालय द्वारा पढाया जाता है एवं पाठ्यक्रम विश्वविद्यालय की वेबसाइट पर उपलब्ध है।

Elective Papers

प्रथम पत्रम् : हस्तलेखशास्त्रम् (Manuscriptology)

Course Code : SHSS SKT 01 E 4015

L	T	P	Credits
4	0	1	5

घटकम् – I. मातृका-लेखन-लेखनोपयुक्तानि वस्तूनि

1. मातृकाः - मातृकाणां वैविध्यम् - तालपत्रम् – तल्लक्षणम् - श्रीतालपत्रम् - खरतालपत्रम् - तालपत्रस्य लेखनोपयोगित्वम् - तालपत्रस्य प्राचीनता - तालपत्रे लिखिताः अत्यन्तप्राचीनग्रन्थाः, प्रसिद्धमातृकाग्रन्थालयेषु विद्यमानाः विशिष्टतालपत्रमातृकाः - प्रसिद्ध-संस्कृतकाव्येषु तालपत्रस्योल्लेखः ।

2. भूर्जपत्रम् - संविधानम् – विशिष्टभूर्जपत्रमातृकाः - प्रसिद्ध-संस्कृतकाव्येषु भूर्जपत्रस्य उल्लेखः ।

3. कागजपत्राणि – कागजपत्रस्य प्राचीनतम्, लोहपत्राणि, काष्ठफलकम्, शिलाफलकम् इत्यादिनी ।

घटकम् – II. मातृकासु लेखनविधिः लेखकश्च

1. मातृका - तासां स्वरूपं तथा आकृतिश्च

2. लेखकः - लेखकस्य लक्षणानि - प्रसिद्धग्रन्थेषु प्रयुक्तानि लेखकलक्षणानि - प्राचीने आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये च लेखकस्य उल्लेखः - तद्विषयकप्रमाणानि-लेखकस्य विषये प्रसिद्धाः प्राचीनश्लकाः लेखनोपकरणानि ।

घटकम् – III. लिप्यभ्यासः पाण्डुलिपिसंरक्षणञ्च

- लिपीनां अभ्यासः - ब्राह्मी, शारदा, प्राचीनदेवनागरीलिपिः, नेवारीलिपिः, (ब्राह्मीशारदा-लिप्योः अभ्यासः अनिवार्यः)

- लिप्यन्तरणम्
- मातृकासङ्ग्रहणस्येतिहासः तत्र विदूषां संस्थानां च योगदानम् ।
- मातृकासंरक्षणम् – संरक्षणस्य आवश्यकता – मातृकाविनाशने कारणानि ।
- मातृकासङ्ग्रहणम् – भारते विद्यमानाः प्रसिद्धमातृकाग्रन्थालयाः विदेशे विद्यमानः मातृकाग्रन्थालयाः तथा तेषां अध्ययनम् ।

घटकम् – IV.

ग्रन्थसूची, मातृकागाराणि, राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशनम् पत्रिकाश्च

1. सूचीनिर्माणेतिहासः तत्र नानाविदूषां योगदानम्
2. पत्रात्मकसूची
3. विवरणात्मकग्रन्थसूची
4. ग्रन्थसूचीनां सूची
5. नवीनां ग्रन्थसूचीनां सूची
6. विविधामातृकागाराणां ग्रन्थसूचयः मातृकागाराणि च
7. राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन उद्देश्यं कार्यप्रणाली च
8. मातृकासम्बद्धाः

विशिष्टाः हस्तप्रतिकृतयः तासां परिचयश्च

1. भूर्जहस्तप्रतिः
2. पैप्पलादहस्तप्रतिकृतिः
3. आदिपर्वकौपलब्धा प्राचीनतमा हस्तप्रतिकृतिः
4. Bower Manuscripts
5. Gilgit Manuscripts
6. Horiuzi Manuscripts

घटकम् – V.

डिजिटल मानविकी पाण्डुलिपिविज्ञानञ्च

- डिजिटल मानविकी शोधक्षेत्रस्य परिचयं
- हस्तलिखित ग्रन्थानां तकनीकी माध्यमेन संरक्षणं डिजिटलीकरणं च

- दृश्याक्षर-अभिज्ञानम् (ओ.सी.आर.) तकनीकी
- डिजिटल पाण्डुलिपिविज्ञानस्य क्षेत्रे प्रमुख राष्ट्रीय-अन्तर्राष्ट्रीय शोधकार्याणां सर्वेक्षणं, उपकरणानां परिचयं च ।

अनुशंसितग्रन्थाः

1. ओझा, गौरीशंकर हीराचन्द्र, *प्राचीनभारतीय लिपिमाला*, मुंशीराम मनोहरलाल, 1993.
2. तिक्कू, श्रीनाथ, *शारदालिपिदीपिका*, नई दिल्ली, 1983.
3. पुण्यविजय मुनि, *भारतीय जैन श्रमण संस्कृति अने लेखन कला*, अहमदाबाद, 1936.
4. मूले, गुणाकर, *भारतीय लिपियों की कहानी*, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2004.
5. सत्येन्द्र, *पाण्डुलिपि विज्ञान*, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर, 1989.
6. *शोधप्रविधि एवं पाण्डुलिपिविज्ञान*, अभिराज राजेन्द्र मिश्र, अक्षयवट प्रकाशन, इलाहाबाद ।
7. Murthy, R.S. Shivaganesh, *Introduction to Manuscriptology*, Sharada Publication House, Delhi, 1996.
8. Katre, S.M. (with P.K.Gode), *Introduction to Indian Textual criticism*, Poona Deccan College, 1954.
9. Thakur, Jayant P., *Manuscriptology and Text Criticism*, Oriental Institute, Baroda.
10. Pandurangi, K.T. *Wealth of Sanskrit Manuscripts in India & Abroad*, Bangalore.
11. Katre, S.M. (with P.K.Gode), *Introduction to Indian Textual Criticism*, Poona: Deccan College, 1954
12. Satyanath, (Dr.), *Pāḍulipi Vijñāna*, Jaipur: Rajsthan Hindi Granthamala Akedemi, 1978

13. Rajput, Devendra Singh, *Preservation of Science and Technology Manuscripts of Sanskrit: A Technology Based Approach*, published in the book *Vedānta Science and Technology: A Multidimensional Approach* (proceeding of the 22nd International Vedanta Congress), ISBN 978-81-246-0947-7 (Hb), Page No. 697, D.K. Printworld (P) Ltd, New Delhi, 2020.

पत्रिका -

1. कृतिरक्षण, राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन, नई दिल्ली, (त्रैमासिक), www.namami.nic.in

****

द्वितीय पत्रम् – भारतीयज्ञानपरंपरा (Indian Knowledge Tradition)

Course Code : SHSS SKT 02 E 4105

L	T	P	Credits
4	1	0	5

उद्देश्यः

1. भारतीयज्ञानपरंपरायाः विशद अवबोधनम् ।
2. वेदेषुनिहितं भारतीयज्ञानपरंपरायाः गूढतत्त्वानां अनुशीलनम् ।
3. लैकिकसाहित्यस्य प्रतिनिधिग्रन्थेषु निहितं ज्ञानमीमांसीय चिन्तनस्य सम्यक् प्रतिपादनमवबोधनं च ।
4. शास्त्रीय-परंपरायां निगदितं भारतीयज्ञानपरंपरायाः गूढतत्त्वानां सिद्धान्तानां च परिज्ञानम् ।
5. भारतीयजीवनपद्धतौ मूल्यानां सम्यगवधारणम् ।

पाठ्यक्रमाध्ययनस्य फलम्

1. अस्य सम्यगध्ययनेन भारतीयज्ञानपरंपरायाः सम्यक् ज्ञानमनुशीलनं च भवेत् ।
2. भारतीयज्ञानपरंपरायां निहितं शाश्वत-मानवीय मूल्यानां परिज्ञानम् भवेत् ।
3. शास्त्रीय-परंपरायां निगदितं विविधाः विधानां सम्यक् बोधः संजायेत ।

पाठ्यक्रमः

घटकम् – I.

- वैदिकवाङ्मये शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च
- पुराणेतिहासे शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च

घटकम् – II.

- भारतीयदर्शनशास्त्रे शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च
- धर्मशास्त्रे शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च

घटकम् – III.

- संस्कृतकाव्यशास्त्रे शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च
- संस्कृतसाहित्ये शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च

घटकम् – IV.

- संस्कृतव्याकरणशास्त्रे शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च
- भाषाविज्ञाने शोधस्य मूलसिद्धान्ताः शोधोपकरणानि प्रक्रिया शोधसर्वेक्षणं च

अनुशंसितग्रन्थाः

1. उपाध्याय, आचार्य बलदेव, *वैदिक साहित्य और संस्कृति*, वाराणसी: शारदा संस्थान, 1973.
2. Dandekar, R.N., *Vedic Bibliography*, Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1978.
3. Kapoor, Kapil, *Encyclopedia of Hinduism*, Rupa Publication, New Delhi, 2012.
4. मीमांसक, युधिष्ठिर, *व्याकरण शास्त्र का इतिहास (संपा.)*, रामनाथ त्रिपाठी, दिल्ली : चौखम्भा औरियंटाला, 1983.
5. Kapoor, Kapil, *Literary Theory: Indian Conceptual Framework*, Delhi: Affiliated East-West Publishers, 1998.
6. Radhakrishnan, Dr. S, *Principal Upaniṣads*, (Eng. tr.), Calcutta: Rupa & Co., 1989.
7. Vālmiki, *Rāmāyaṇa* (Eng. tr.) M.L. Sen, Delhi: Munshiram Manoharlal, 1997.
8. Vyāsa, *Mahābhārata*, (ed.) V.S. Sukthankar, Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1954.
9. Staal, Johan Frederik, *A Reader on the Sanskrit Grammarians*, Cambridge Mass.: MIT, 1972.
10. Staal, Johan Frederik, *The Science of Ritual*, Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1982.
11. गोयल, प्रीति प्रभा, *भारतीय संस्कृति*, राजस्थान ग्रन्थागार, जोधपुर, 2017.

*****

तृतीय पत्रम् : संगणकीयसंस्कृतम् (Computational Sanskrit)

Course Code : SHSS SKT 03 E 4015

L	T	P	Credits
4	0	1	5

उद्देश्यः

शिक्षा भाषा-अधिगमक्षेत्रेषु सूचनाप्रौद्योगिक्याः प्रचारो व्यापकस्तरे जायमानो अस्ति । अतः पाठ्यक्रमस्यास्योद्देश्यः – तकनीकिमाध्यमेन संस्कृतभाषाकौशलविकासार्थं उपयुज्यमानानामुपकरणानां परिचयः प्रयोगश्च।

पाठ्यक्रमाध्ययनस्य फलम्

१. भाषाप्रौद्योगिकीक्षेत्रे नैपुण्यम् ।
२. संस्कृतसंगणकयोः सम्बन्धज्ञानम् ।
३. संस्कृतसंगणकीयक्षेत्रे प्रवर्तमानानां शोधकार्याणां परिज्ञानम् ।
४. संस्कृतशोधकार्यार्थं प्रयुज्यमानानामुपकरणानां परिचयो संचालनज्ञानञ्च ।

पाठ्यक्रमः

घटकम् – I.

- संगणकीयभाषाविज्ञानस्य क्षेत्रे शोधकार्याणां परिचयः
- संगणकीयसंस्कृतस्य विषये शोधक्षेत्राणि -
  - भाषाविश्लेषकम्, भाषानिर्माणकम्, संस्कृतवाक्संश्लेषणतंत्रम्, शब्दवर्गाकम्, सुबन्तविश्लेषकम्, तिङ्गन्तविश्लेषकम्, संस्कृतभाषाप्रसंस्करणसाधनानि, ई-अधिगम ।

घटकम् – II.

संस्कृतसंगणकसम्बन्धारित शोधविषयानि

- संगणकीयसंस्कृत क्षेत्रे नवाचारपरकशोधविषयानि :
  - संगणकार्थं संस्कृतभाषापाणिनिव्याकरणानां भूमिका
  - प्रातिशाख्य (ध्वनिविज्ञानम्) नव्यन्यायमीमांसाज्ञानस्य संगणकीयभाषाविज्ञाने योगदानम्

- संस्कृतार्थ संगणकम् इत्याधारित शोधविषयानि कार्याणि वा – ई-शिक्षणसामग्रीनिर्माणम्, संस्कृतफॉण्टनिर्माणम्, संस्कृतान्तर्जालीयसामग्रीनिर्माणम् ।

घटकम् – III.

संस्कृतार्थ संगणकीय-उपकरणानि निर्माणम् –

- टंकणतकनीकि
- दृश्याक्षर-अभिज्ञानम् (ओ.सी.आर.)
- संस्कृतवाचकयन्त्रम्
- मशीनी-अनुवादः
- वाक्-अभिज्ञानं संश्लेषणञ्च
- कोश-संसाधनानि
- पाण्डुलिपि अन्वेषण-तन्त्रम्
- शिष्टता-अभिज्ञान-उपकरणम्
- संस्कृत संधि-निर्मापकं विश्लेषकं च
- संस्कृत नाम-पद परिचायकम्

घटकम् – IV.

संस्कृतभाषा-पाठ-संरक्षणम् डिजिटल-अधिगमनञ्च आधारितशोधकार्यस्य प्रासङ्गिकत्वम् –

- दुर्लभपुस्तकानां पाण्डुलिपिनाञ्च प्रकाशनं संरक्षणञ्च
- संस्कृतबहुमाध्यम (Multimedia) – दैनिक/नैतिक क्रियाणाम् अथ च ज्ञानसामग्र्याः डिजिटलीकरणं रोचकप्रस्तुतिकरणञ्च
- अनुक्रमणी-अनुसन्धान (Search) यंत्रनिर्माणम्
- तकनीकिमाध्यमेन संस्कृतशोधकार्याणां सर्वेक्षणम् ।

अनुशंसितग्रन्थाः

1. Grishman, R., *Computational Linguistics: An introduction*, Cambridge University Press, 1986.

2. संगणनात्मक भाषाविज्ञान और भाषा-संसाधन, प्रो. गिरीश्वर मिश्र (प्रमुख अन्वेषक), ई-पीजी पाठशाला, लिंक:
https://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/S000018HI/P001757/M026130/ET/1515144940HND_P5_M23_SanganatmakBhashaVijyanAurBhashaSamsadhan.pdf
3. Girish Nath Jha (ed.), *Sanskrit Computational Linguistics*, proceedings of the 4th International Sanskrit Computational Linguistics Symposium, 2010, Springer Verlag, Germany.
4. Chandra, Subhash, *मशीनी अनुवाद (Machine Translation)*, Vidyanidhi Prakashana, New Delhi, India, 2017, ISBN: 9789385539527.
5. Rajput, Devendra Singh, *Multimedia Technology for Sanskrit Heritage Texts: A case of Śrīmadbhagavadgītā*, Lambert Academic Publishing (LAP), LAP GmbH & Co. KG Heinrich Bocking-str. 6-8, 66121 Saarbrücken, Germany, 2015, ISBN: 978-3-659-66415-1.
6. Tools developed by School of Sanskrit and Indic Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi. available at: <http://sanskrit.jnu.ac.in>
7. Tools developed by Computational Linguistics Group, Department of Sanskrit, University of Delhi, Delhi, available at: <http://cl.sanskrit.du.ac.in>

*****